

Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України

Економічні відносини є найбільш важливими в житті сучасної людини у тому сенсі, що їх уникнути можуть лише окремі люди. Загалом економічна складова самореалізації особистості досить суттєва. Тому аналіз суб'єктності у цій сфері має не тільки теоретичне, а й широке практичне значення.

Список використаних джерел

1. Алешина Е.Ю., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М., Кроз М.В. Измерение уровня самоактуализации личности // Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. – М.: Изд-во МГУ, 1987.
2. В.Франкл Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. – М., 1990. – 368 с.
3. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / Загальна редакція В.В.Москаленко. – К., 2008. – 336 с.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999.
5. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор. – Минск: Полифакт, 1992.

Work is dedicated to the problem of investigation of subjectivity of personality in the process of her economical socialization. Subjectivity is main factor of personality's self-realization under conditions of rapid changes of relations in society and crisis of moral values.

Key words: subjectivity, personality, economical socialization, relations in society, self-realization of personality.

Отримано: 11.05.2009

УДК 376.1

Ю.Ю. Бугера

Особливості розвитку уваги розумово відсталих дітей та її вплив на процес соціалізації

У статті розкриваються особливості розвитку уваги розумово відсталих дітей у процесі соціалізації.

Ключові слова: розвиток уваги, розумово відсталі діти, соціалізація, соціальна адаптація.

В данной статье раскрываются особенности развития внимания умственно отсталых детей в процессе социализации.

Ключевые слова: развитие внимания, умственно отсталые дети, социализация, социальная адаптация.

У нашому суспільстві дуже гостро постає проблема соціалізації та збереження психічного здоров'я особистості. Психічні функції людини формуються у процесі її розвитку і становлення у суспільстві шляхом засвоєння соціального досвіду. А сам процес засвоєння розглядають як специфічну, властиву тільки людині, форму психічного розвитку. У людському суспільстві біологічна адаптація відтісняється на задній план, поступаючись місцем свідомій і цілеспрямованій соціалізації людини, яка практично здійснюється шляхом включення особи до певних соціальних груп.

Термін “соціалізація” стосується лише людського суспільства і означає найвищий щабель у розвитку біологічної і психологічної адаптації людини щодо навколишнього середовища. Отже, соціалізація – процес входження індивіда у суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві [4].

У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, що дає їй змогу стати учасником соціальних відносин. Соціалізація відбувається як за стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за цілеспрямованого формування особистості.

Двосторонній процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює її на власні цінності, орієнтації, установки [4].

Процес соціалізації взаємопов'язаний з вихованням – цілеспрямованим, свідомо здійснюваним впливом на особистість. Але соціалізація є значно ширшим процесом, оскільки може бути як організованим, так і стихійним, не усвідомлюваним.

Також існують спільні ознаки між соціалізацією і розвитком – процесом, у результаті якого відбувається зміна

(перехід до вищого стану) якостей особистості. Ці поняття не протиставляються і не ототожнюються, а взаємодоповнюються.

Процес соціалізації охоплює всі можливості залучення до культури, виховання й навчання, за допомогою яких дитина набуває соціальної природи і здібності брати участь у соціальному житті. У цьому процесі задіяне все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі і вчителі, засоби масової інформації, тощо. Відомо, що соціалізація — не одноразовий чи короткотривалий процес; вона здійснюється упродовж усього життя людини — від дитинства через зрілість і до старості включно. Умови життя людини, а значить, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й нові соціальні ролі та відповідних змін статусу (як от: перехід від статусу дошкільця до статусу школяра).

Особливого значення проблема соціалізації набуває щодо дітей з порушеннями розвитку, оскільки найважливішою метою спеціального педагогічного впливу є підготовка цих дітей до самостійного життя у суспільному середовищі, що є можливим за умови соціалізації.

Формами реалізації процесу соціалізації є соціальна адаптація та інтеріоризація [4].

Соціальна адаптація – вид взаємодії особи із соціальним середовищем.

Інтеріоризація – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє “Я”.

У спеціальній психолого-педагогічній літературі поняття “адаптація” включає сукупність різних видів діяльності. Дослідники виділяють: професійну (А.М. Висоцька, В.Ю. Карвяліс, К.М. Турчинська), соціально-трудову (В.І. Бондар, А.С. Раку), побутову (А.Р. Малляр, Г.В. Цікото), психологічну (Н.Л. Коломінський, А.М. Кузнецов, Т.М. Лазоренко) адаптацію, але їх співвідношення розуміють по-різному. У цих дослідженнях зазначається, що труднощі адаптації учнів допоміжної школи зумовлені недорозвиненням пізнавальної діяльності, низьким рівнем трудової та соціальної зрілості, бідністю життєвого й соціального досвіду поведінки, відсутністю настанови на спілкування й контакти, недорозвиненням

мотиваційної сфери та інфантилізмом, порушенням зв'язків наступності між суб'єктивним досвідом і засвоюваними знаннями [2].

Період входження дитини в шкільне життя називається періодом соціально-психологічної адаптації дитини до нових умов. Проблемі готовності до шкільного навчання приділяється значна увага в методологічних, теоретичних експериментальних і прикладних дослідженнях педагогів, психологів, фізіологів: Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Н.І. Уткіної, Р.В. Овчарової, Д.Б. Ельконіна та інших. На їх думку, дитина, яка вступає до школи, повинна бути готова у фізіологічному і соціальному відношеннях, вона повинна досягнути певного рівня розумового й емоційно-вольового розвитку.

Деадаптація молодших школярів, яка заважає соціалізації дитини, гармонійному розвитку особистості, перешкоджає подальшій успішності у навчанні, загальній соціально-психологічній адаптації. Тому знаходження шляхів подолання шкільної деадаптації є важливою проблемою теорії психологічної науки і педагогічної практики. Проблема соціальної адаптації дітей до школи є актуальною і потребує уваги з боку психологів, учителів та батьків. Проте в сучасній літературі недостатньо методичних розробок, які допомогли б психологу грамотно і ефективно побудувати роботу з профілактики й корекції психологічної деадаптації першокласників у допоміжній школі.

Вступ до школи – переломний момент у житті дитини. Він пов'язаний з новим типом стосунків з однолітками, новими формами діяльності. У першокласника має сформуватися усвідомлення свого нового статусу – школяра, учня. Діти люблять гратися і не люблять навчатися. У них потрібно сформувати потребу вчитися, а відтак – працювати.

Отже, адаптація молодших школярів є складним соціально зумовленим явищем, для якого характерна діалектично суперечлива єдність трьох рівнів адаптивної поведінки дитини: біологічного, психологічного та соціального.

У такому контексті соціальна адаптація розглядається як вид взаємодії особистості (або соціальної групи) із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги й очікування її учасників та яка містить решту рівнів взаємодії: біологічний, психологічний та ін. А отже, шкільна адаптація перебуває в

тісному взаємозв'язку з соціальною, особливо для учнів молодших класів.

У дослідженнях І.Г. Єременка, Б.І. Пінського доведено і експериментально підтверджено причини труднощів адаптації учнів допоміжної школи, які пов'язанні з порушенням зв'язків між суб'єктивним досвідом і засвоюваними знаннями, що тільки формуються.

Л.С. Вавіна, І.Г. Єременко, Г.М. Марсіянова описували три рівні психологічної готовності: інтелектуальний, мовленнєвий, особистісний [2].

Найбільш значущим є інтелектуальний фактор, специфіка якого заключається у швидкості його прояву при засвоєнні програмного матеріалу розумово відсталими першокласниками. Інші фактори безпосередньо впливають на успішний розвиток інтелектуального фактора і психологічної готовності загалом.

Інтелектуальний фактор включає такі структурні одиниці: рівень розвитку пізнавальної діяльності, ступінь розумового засвоєння знань, входження в новий вид діяльності тощо.

Виходячи з вищесказаного сформованість інтелектуального фактора залежить від рівня розвитку психічних процесів – сприймання, уваги, пам'яті та мислення.

Успішність у навчанні та оволодінні тією чи іншою діяльністю значно залежить від уваги дитини, оскільки увага є неспецифічною основою психічних процесів. Психологи (П.Я. Гальперін, С.Л. Рубінштейн та інші) відводять їй ключову роль в регуляції психічних процесів і пізнавальної діяльності на всіх етапах індивідуального розвитку. Найважливішими її функціями є регулювання і контроль психічної діяльності. Вона завжди включена в діяльність, є важливою умовою її продуктивності і виступає в поєднанні з іншими психічними процесами – пізнавальними, емоційними, волевими.

Велика заслуга у теоретичному вивченні уваги дітей належить М.Ф. Добриніну, Н.Ф. Рибалко, Є.О. Мілерян, І.В. Страхов та іншим, які, зокрема, вказували на регулюючу функцію уваги.

Вплив уваги на якість сприйняття, швидкість, точність, міцність, тривалість запам'ятовування матеріалу з'ясовували у своїх працях Б.Г. Ананьєв, С.П. Бочарова, В. Вундт та інші.

Роль окремих властивостей уваги в процесі навчання досліджували І.Л. Баскакова, В.О. Бодрова, Р.П. Лаптієва, М.М. Ли́ла, Ю.Т. Рождественський та інші.

Дослідженням закономірностей та особливостей розвитку уваги у дітей з розумовою відсталістю займалися такі дослідники, як: І.Л. Баскакова, С.В. Лієпінь, Л.І. Переслені та інші, зокрема, ними було виявлено, що у цієї категорії дітей спостерігаються суттєві відхилення у розвитку уваги та її властивостей.

Увага – це процес надзвичайно важливий і складний. Найбільш поширене визначення говорить нам про те, що увага – це орієнтація всіх пізнавальних процесів на виконання завдань та дій.

Увага забезпечує організований і цілеспрямований відбір інформації яка поступає, вибірково й тривалу зосередженість психічної активності на об'єкті чи діяльності, а також направленість і вибірковість пізнавальних процесів. Увагою визначається точність і деталізація сприймання, вибірковість пам'яті, направленість й продуктивність мислення та уяви.

Фізіологічною основою уваги вважають загальну активацію діяльності мозку, яка забезпечує перехід організму від стану пасивної до стану активної бадьорості. Проте ця теорія активації не дає змоги пояснити селективні (вибіркові) властивості уваги. Тому деякі вчені (Г. Мегун, Дж. Морунці, Д.-Е. Бродбент та інші) стверджують, що селективність уваги забезпечується певними відділами неспецифічної системи мозку (вибірковою діяльністю ретикулярної формації, неспецифічним впливом таламуса і гіпоталамуса тощо). Інші дослідники (Г. Джаспер, Г. Волтер) висловлюють думку про те, що в лімбічній системі та лобних долях мозку існують особливі нейрони уваги і клітини очікування [5; 7]. Перші порівнюють дії подразників і реагують на їх зміну, новизну, а другі – реагують тоді, коли дія подразника не відповідає тому, на що сподівались. У дослідженнях І. Сеченова, І. Павлова, О. Ухтомського та інших фізіологів встановлено провідну роль кори головного мозку в системі нейрофізіологічних механізмів уваги. Предмети і явища, які впливають на органи чуття людини, викликають появу орієнтувального рефлексу, що призводить до зміни перебігу процесів у корі великих півкуль головного мозку. При цьому, на думку І. Павлова, в корі головного мозку

утворюється осередок оптимального збудження, пов'язаний з діючим подразником. За законом індукції нервових процесів, це викликає гальмування в суміжних ділянках кори головного мозку. Тому нервові імпульси, які потрапляють до осередку оптимального збудження, чітко відображаються людиною, а інші нею не помічаються, на них вона не реагує. Отже, фізіологічною основою уваги є поява в корі головного мозку осередку оптимального збудження, який негативно індукує суміжні ділянки. О. Ухтомський назвав цей осередок домінантою, тобто панівним осередком, який визначає спрямованість і вибірковість людської уваги [5].

Отже, від уваги залежать якість і результати функціонування всієї пізнавальної системи.

Виділяють мимовільну, довільну та післядовільну увагу. Мимовільна увага виникає в процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем без її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль з її боку [5; 7]. Її викликають подразники, які мають такі властивості: новизну, раптовість дій, силу, контраст об'єкта з фоном тощо. А довільна увага – це увага, яку особистість свідомо викликає, спрямовує і регулює. За допомогою довільної уваги здійснюється регуляція активності, прогнозування, контроль і корекція дійсності. Вона розвивається у процесі виховання і самовиховання. Довільна увага виникає на основі мимовільної, але вона може перейти в мимовільну при зміні мотивації діяльності, зокрема при виникненні інтересу до неї.

М. Добринін виділяє ще післядовільну увагу – цілеспрямовану, вона не потребує вольових зусиль для свого підтримання. Її виникнення збільшує тривалість зосередження на діяльності, сприяє зменшенню втоми і підвищенню продуктивності праці [5].

Рівень розвитку уваги в учнів допоміжної школи досить низький. Розумово відсталі діти, дивлячись на об'єкти чи їх зображення, не помічають при цьому притаманних їм важливих елементів.

Першою причиною недостатності рівня розвитку уваги у розумово відсталих дітей є коливання психічної активності, що являється проявом летючих, короткочасних фазових станів в корі головного мозку, тобто через швидку виснаженість психічної активності. Ця виснаженість спостерігається не тільки до кінця дня, вона може настати на першому уроці після

деякого розумового напруження. Падіння і коливання тону психічної активності може бути у кожного школяра з ослабленою нервовою системою, проте у багатьох учнів допоміжної школи вони виникають постійно і дуже часто.

За даними Е.С. Мандрусової, церебрастенічні стани спостерігаються у дітей з розумовою відсталістю, що призводить до значних труднощів засвоєння знань. Коливання уваги заважають їм засвоювати програму допоміжної школи.

У дослідженнях М.С. Певзнер на основі клінічних та патофізіологічних даних було показано, що ведучим порушенням вищої нервової діяльності у розумово відсталих дітей є патологічна інертність нервових процесів.

Дещо інший підхід щодо недоліків уваги запропонований П.Я. Гальперінім. Він не відкидає того, що однією з причин слабкості уваги є неповноцінність нервових процесів. Водночас він розглядає увагу як навичку, що формується. Виходячи з такого розуміння уваги, згідно з яким увага – це інтегрована, автоматизована, скорочена та випереджальна дія контролю. Відповідно виховання її зводиться до формування та удосконалення самоконтролю, аж до автоматизації [3; 6].

У учнів з порушеннями інтелекту порушена як мимовільна, так і довільна увага. Для них характерною є пасивна мимовільна увага, яка супроводжується надмірним відволіканням. В одних дітей цієї категорії через 10-15 хвилин роботи спостерігається надмірна рухливість, інші стають в'ялими і пасивними.

Загалом їх увага характеризується низкою порушень: незначним обсягом, слабкою стійкістю та переключуваністю, недостатньою довільністю.

Обсяг уваги – це кількість одночасно охоплюваних увагою об'єктів.

Дослідження показують, що у розумово відсталих молодших школярів обсяг уваги обмежується 2-3 об'єктами, тоді як у нормі становить 5-7 одиниць.

Характеризуючи властивості уваги розумово відсталих школярів, можна відзначити, що вони мають знижену здатність до її розподілу, що має місце при одночасному виконанні двох або більше видів діяльності.

Коли їм пропонується виконати якусь діяльність одночасно з виконанням іншого завдання, то учні частіше не справля-

ються з поставленою задачею. У процесі спеціального корекційного навчання у розумово відсталих дітей підвищується здатність до розподілу уваги, але при виконанні різних завдань знижується рівень її стійкості.

Також важливою властивістю уваги є її переключення – довільне перенесення уваги з одного об'єкта на інший. Виявлено, що молодші школярі успішніше виконують завдання, які потребують переключення уваги під час роботи з більш конкретним матеріалом, ніж абстрактним.

Молодші школярі з розумовою відсталістю мають значні труднощі переключення уваги з одного об'єкта на інший у зв'язку з паталогічною інертністю процесів збудження та гальмування. Значна кількість різних видів діяльності, які вчитель використовує на уроці, викликає стомлюваність учнів, наслідком якої є несвідоме переключення уваги з одного завдання на інше, тобто відбувається відволікання уваги від виконання основної роботи.

У дослідженнях С.В. Лієпінь виявлені відмінності властивостей уваги у розумово відсталих дітей залежно від структури дефекту. Найменше відхилень уваги за показником обсягу, стійкості, розподілу та динаміки є у дітей з неускладненою формою олігофренії. У розумово відсталих школярів з переважанням процесів збудження над гальмуванням спостерігається значне відставання за показником якості, стійкості та розподілу уваги. У них виявлено відносно швидкий темп роботи, який супроводжується найбільшою кількістю помилок. Діти з переважанням процесу гальмування мають нижчий показник стійкості уваги, більшість з них не здатна до її розподілу, проте у цієї категорії дітей найвищий обсяг уваги. Труднощі адаптації учнів допоміжної школи зумовлені недорозвиненням пізнавальної діяльності, низьким рівнем трудової та соціальної зрілості, бідністю життєвого й соціального досвіду поведінки, відсутністю настанови на спілкування і контакти, недорозвиненням мотиваційної сфери та інфантилізмом, порушенням зв'язків наступності між суб'єктивним досвідом і засвоєнням [6].

Низький рівень довільної уваги пов'язаний з недорозвитком вольових якостей у розумово відсталих дітей. Для них характерною також є нездатність розподілу уваги між різними об'єктами.

У фундаментальних дослідженнях К.Р. Лурія та Є.Д. Хомської розглядаються нейрофізіологічні основи уваги. У дослідженнях Є.Д. Хомської особливе значення надається селективній увазі, яка передбачає відбір і утримання потрібної інформації. При селективній увазі необхідно відволікатися від інформації, яка діє на аналізатори, але не належить до потрібної справи [5; 7].

Отже, порушення уваги у дітей, які перенесли органічне ураження головного мозку, виражені досить сильно.

Підсумовуючи вище зазначене, можна зробити висновок, що соціалізація – процес перетворення людської істоти на суспільний індивід, утвердження її як особистості, включення у суспільне життя як активної і дійової сили. Розуміння взаємозв'язків та взаємопереходів процесів адаптації та соціалізації лягло в основу розробки адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації, сутність якої полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини, що триває все її життя, з навколишнім середовищем шляхом адаптації до ситуації, що змінюють одна одну у кожній зі сфер життєдіяльності. Усяка адаптація як особлива діяльність людини, що пов'язана із засвоєнням чергової нової соціальної ситуації (нової для конкретного індивіда), додає їй соціального досвіду і тим самим підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда, спираючись на новий вищий рівень його соціалізації, відбувається ефективніше, сприяючи швидше підняти на чергову сходинку соціалізації. Під час сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем здійснюються зміни в суспільстві в бік більшої орієнтації на людину, сукупність її соціальних інтересів. Отже, реалізується другий бік неподільного процесу соціалізації – соціалізація суспільства. Очевидно, що соціальна адаптація і соціалізація – це нерозривні в своїй єдності процеси, що доповнюють один одного й мають у своїй основі (як і всяка взаємодія в природі) обмін інформацією, енергією та речовиною, проте різняться як змістовними, так і тимчасовими параметрами. Кожна адаптація збагачує соціальний досвід, полегшує подальшу соціалізацію дитини. Увага організовує всю психічну діяльність людини. Вона виявляється у психічних процесах, діяльності, супроводжує та характеризує їх динаміку. Розумово відсталим дітям притаманний низький рівень розвитку уваги, особливо довільної. Вони часто не можуть

концентрувати свою увагу на чомусь, відволікаються, переключаючись на інші об'єкти.

Важливо те, що зміни стану уваги розумово відстала дитина не помічає і не усвідомлює, що зумовлює труднощі адаптації учнів допоміжної школи, а відтак негативно позначається на процесі соціалізації розумово відсталої дитини.

Список використаних джерел

1. Коломинский Я.Л., Панько Е.А., Игунов С.А. Психическое развитие детей в норме и патологии: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Питер, 2004. – 480 с.
2. Кузнецов А.М. Психологічні особливості адаптації розумово відсталих першокласників до навчання. – Автореф. дис. канд. психол.наук: 19.00.08 – К., 2002.- Укр.
3. Матвеева М.П., Миронова С.П. Коррекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку. Навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 164 с.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія – К.: Академвидав, 2003. – 446 с.
5. Психологічна енциклопедія / Упор. О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
6. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
7. Хрестоматия по вниманию / Под ред. А.Н. Леонтьева. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 305с.

The article reveals the attention of mentally backward children and its influence upon the process of socialization.

Key words: the development of attention, mentally backward children, socialization, social adaptation.

Отримано: 25.05.2009